

“TATAR” NOMINING TARIXIY AHAMIYATI VA ETIMOLOGIYASI

Tadjiyeva Nargiza Djumabayevna, Ma'mun universiteti NTM

“Tarix” kafedrası o'qituvchisi

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE AND ETYMOLOGY OF THE NAME “TATAR”

Tadjieva Nargiza Djumabayevna, Lecturer at the Department of History, Ma'mun University

<https://orcid.org/0009-0004-2757-0940>

e-mail:

tadjievanargiza1984@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ И ЭТИМОЛОГИЯ НАЗВАНИЯ “ТАТАР”

Таджиева Наргиза Джумабаевна, преподаватель кафедры “История” университета Маъмуна

Annotatsiya: “Tatar” nomi uzoq va murakkab tarixga ega bo'lib, asrlar davomida turli tarixiy va lingvistik manbalarda uchraydi. Ushbu tadqiqot uning ilk bor O'rxun bitiklarida tilga olinishi va keyinchalik Xitoy, fors va Yevropa manbalarida qanday qayd etilganligini o'rganadi. Rashiddin va boshqa tarixchilar asarlarida “Tatar” nomining qaysi qavmlar bilan bog'langanligi tahlil qilinadi. Shuningdek, mo'g'ullar va tatarlar o'rtasidagi tarixiy aloqalar hamda nomning turli mintaqalarda va davrlarda qanday o'zgarishlarga uchragani o'rganiladi. Tadqiqotning yakuniy qismi esa bugungi kunda “Tatar” nomi atrofida mavjud munozaralarga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: tatar, mo'g'ullar, turkiy qabilalar, O'rxun bitiklari, Rashiddin, Oltin O'rda, etimologiya, tarixiy identifikatsiya.

Abstract: The name “Tatar” has a long and complex history, appearing in various historical and linguistic sources over the centuries. This study examines its first mention in the Orkhon inscriptions and its later references in Chinese, Persian, and European sources. The research analyzes the associations of the name “Tatar” with different ethnic groups in the works of Rashid al-Din and other historians. Additionally, it explores the historical interactions between the Mongols and the Tatars, as well as the transformations of the name across different regions and periods. The final part of the study is dedicated to contemporary debates surrounding the name “Tatar”.

Keywords: Tatar, Mongols, Turkic tribes, Orkhon inscriptions, Rashid al-Din, Golden Horde, etymology, historical identification.

Аннотация: Название “Татар” имеет долгую и сложную историю, встречаясь в различных исторических и лингвистических источниках на протяжении веков. В данном исследовании рассматривается его первое упоминание в Урхунских надписях и последующие ссылки в китайских, персидских и европейских источниках. Анализируются связи названия “Татар” с различными этническими группами в трудах Рашид ад-Дина и других историков. Также исследуются исторические взаимодействия между монголами и татарами, а также изменения этого названия в разных регионах и эпохах. Завершающая часть исследования посвящена современным дискуссиям вокруг термина “Татар”.

Ключевые слова: Татар, монголы, тюркские племена, Урхунские надписи, Рашид ад-Дин, Золотая Орда, этимология, историческая идентификация.

KIRISH. “Tatar nomi ilk bor O‘rxun bitiklarida o‘ttiz tatar, to‘quz tatar deb tilga olingan. Turli davrlarga oid manbalarda esa “Ta-Ta” yoki “Da-Da” deb qayd etilgan. Tarixchi Rashiddin bu odamlarni alohida qabila sifatida qayd etib, ularning tili mo‘g‘ul deb yozadi. Tatar nomi “Dada Qo‘rqut” qissalarida ham uchraydi. Bu manbalardan tashqari “Qobusnoma”da tatarlar to‘qqiz turk qabilasidan biri sifatida ko‘rsatilgani, “Devoni lug‘otit turk”da turk qabilalari qatoriga kiritilgani va tatar nomi ham “Qobusnoma”da turkiy qabilalar qatoriga kiritilgani ko‘rinib turibdi. “Tatar” nomi turli manbalarda “tog‘ odami, tatar, vahshiy, yovvoyi, kamonchi xalq, but (ongun), daftar, suv mo‘g‘ul, musofir” kabi ma‘nolar bilan izohlanad [1].

Xitoyliklar barcha mo‘g‘ul tilida so‘zlashuvchi xalqlarni Ta-ta (tatar) deb atagan va bu jamoalarni uch guruhga bo‘lgan: oq tatarlar, qora tatarlar va yovvoyi tatarlar. Bu farq ularning sivilizatsiya darajalariga ko‘ra belgilangan. Masalan, Buyuk Xitoy devori yaqinida yashovchi oq tatarlar tatarlarning eng madaniyatli hisoblangan. Ularning ichida Ongutlar oilasining rahbari Chingizxon davrida Alakush Tegin edi. Qora tatarlar esa ko‘chmanchi hayot kechirgan haqiqiy tatarlar, mo‘g‘ullar (Men-ku-Ta-ta), Kereyit, naymanlar (sakkiz) kabi sharqdan g‘arbgacha bo‘lgan xalqlar edi. Yovvoyi tatarlar Baykaldan (Tenggis) tashqarida ovchilik bilan shug‘ullanadigan qabilalar edi. Mo‘g‘ul tilida so‘zlashuvchi jamoalar orasida sharqda, Xitoy bilan chegarada yashovchi faqat bitta xalq tatar deb atalgan. Ular Buyur nor (Buyur ko‘li) atrofida yashab, olti qabiladan iborat bo‘lgan. Eng nufuzlisi Tutuklayut qabilasi bo‘lib, undan keyin Alchi, Chagan (Chahan/oq) va Kuin qabilalari joylashgan. Ammo ular XII asrning ikkinchi yarmida oldingi kuchlarini yo‘qotdilar. Ma‘lumki, ular Xitoyga talon-taroj qilish uchun bostirib kirganlar. Darhaqiqat, mo‘g‘ullar hukmdori Abahay Xon bir qancha tatar boshliqlarini qo‘lga olib, Oltinxonga (Xitoy imperatori) topshiradi. Bu voqea mo‘g‘ullar va tatarlar o‘rtasida chuqur dushmanlikka olib keldi. Mo‘g‘ullardan Xutulaxon tatarlarga qarshi qasos olish armiyasini uyushtirdi. Bu yurish chog‘ida

mo‘g‘ul zodagonlaridan Yesugey Bahodir tatar beklaridan Timuchinni qo‘lga oladi. Yana mo‘g‘ul manbalariga ko‘ra, Yesugey Bahodir tatarlar tomonidan zaharlangan. Keyin, 1202-yilda Chingizxon Dalan Nemurgesda tatarlarni og‘ir mag‘lubiyatga uchratdi. Shu sababdan Chingizxon va uning davomchilari sarkardalari orasida asli tatar millatiga mansub kishilar juda kam bo‘lib, ular asosan Ilxoniylar (Huloku asos solgan xonlik 1256-1335-yillar) xizmatida bo‘lgan. Ammo, odatda, hamma joyda mo‘g‘ullar tatarlar deb atalishda davom etdilar. Mo‘g‘ullar esa tatar deb atalishni yoqtirmasdi[2].

Ma‘lumki, mo‘g‘ullar istilosi natijasida Yaqin Sharqda yirik mo‘g‘ul-turk jamoasi o‘rnashib qolgan. Rashiduddin Fazlulloh Hamadoniylar tatar qabilasidan ko‘plab xo‘jayinlar Ilxoniylar xizmatida bo‘lganligini qayd etadi. Yana Rashiddin, mo‘g‘ul tilida so‘zlashuvchi barcha qabilalarning tatar deb atalishini, chunki bu qabila qadimda qilgan bosqinlari bilan katta shuhrat qozonganini aytadi. Ilxoniylar xizmatidagi asosiy tatar beklaridan biri Sali Noyan edi. Mengu Kag‘an tomonidan Sali Noyan qo‘mondonligi ostidagi ikki bo‘linma Hindiston chegarasiga jo‘natildi. Abaka davrida Diyarbekir hokimi bo‘lgan Durbay Noyan ham asl tatarlardan edi. Bu janoblar, ehtimol, tatarlarning eng taniqli qabilasi Tutuklayut qabilasiga mansub bo‘lgan. Sagan tatar qabilasining eng taniqli xo‘jayinlari Giray va Doladay (Abaka davrida) va Malatya-Harput hokimi Kurbog‘a (G‘azan Xon va Olsaytuxon davrida) edi. Kuin tatar (qora tatar) qabilasining yetakchi xo‘jayini – Samagar Noyan. Samagar Hulokuning vorisi bo‘lib, Abaka va Arg‘unxonlar davrida Anadoluda general valilik qilgan, o‘zining adolati va donoligi bilan bu yurt xalqi tomonidan sevilgan.

“Janubiy Rossiyadagi barcha Chingiziylar xonliklari mo‘g‘ullar deb hisoblanadilar (tarixda ular “tatarlar” deb noto‘g‘ri ataladi), garchi ular chinakam Chingiziylar sulolasi bo‘lsa-da, qipchoq mo‘g‘ullari qadimdan turkiylashgan, chunki ular mahalliy turk ommasi orasida yetakchilar. Qrim, Qozon va Astraxan xonliklari o‘zlarining mo‘g‘ul qiyofasida Turkistondagi qirg‘iz xonliklari kabi

musulmon-turk xonliklaridan boshqa narsa emas edi”.

“Tatar” soʻzi XV-XVI asrlarda Anadolu qishloqlari va qabilalari orasida shaxs nomi sifatida ishlatilgan. Darvoqe, maʼlumki, Qoraqoʻyunlulardan Qora Mehmedning singlisining ismi Tatar Xotun edi. Bundan tashqari, “tatar” nomi asosan Qrim va Qozonda Ilxoniylar tarqatib yuborilganidan keyin tashkil etilgan knyazliklar va ularning asoschilariga tegishli edi. Usmonli adabiyotida “tatar” soʻzi Qrim xonligi va uning askarlari uchun keng qoʻllaniladi. Gʻarb adabiyotida qadimgi Rim va yunon mifologiyasida “doʻzax” maʼnosini anglatuvchi “tartar” soʻzi tatarlarni, xususan, Usmonlilardan boshqa barcha turklarni tasvirlashda notoʻgʻri ishlatilgan[3]. XIV asrdan boshlab Oltin Oʻrda xonligiga mansub boʻlganlar “tatarlar”, ular kelgan Oʻrta Osiyo esa “tatarlar yeri” deb atalgan. Shunisi eʼtiborga loyiqki, tatar nomi XIX asrdan baʼzi Gʻarb manbalarida Usmonli turklari uchun ham tilga olingan. Bugungi kunda “tatarlar” deb atalgan turk jamoalari Qozon viloyatida Rossiya tasarrufidagi yerlarda, Ukraina tarkibiga kirgan Qrimda, Oʻrta Osiyoning baʼzi respublikalarida uchraydi va hatto Ruminiya, Polsha, Finlyandiya va boshqa Yevropa davlatlariga tarqaldi. Shuningdek, Koreya, Yaponiya va Manchuriyada, ular asosan Volga-Ural mintaqasida Ilxonlikning parchalanishi natijasida tashkil etilgan xonliklarning xalqidir[6].

Maʼlumki, chor Rossiyasi duch kelgan barcha turk jamoalarini “tatar” deb atagan. Shu nuqtayi nazardan, “tatar” nomi ruslardan kelib chiqqan deb aytish mumkin. Biroq, bu borada bir xulosaga kelish juda qiyin. Hozirda dunyoda rasman “tatarlar” sifatida qabul qilingan ikki jamoa mavjud: Qrim va Qozon tatarlari.

“Tatar” nomi turli manbalarda turli maʼnolarda ishlatiladi. “Tatar” etimologiyasi, A.A.Suxarev “Togʻ odami”, Yeremeyev “Tat-ar”, Xitoy yilnomasi “Varvar-yovvoyi”, “Kamonchi xalq” arman qoʻlyozmalarida, Karamzin “Idol (Uzun)”, Qashqarli “Tat-Foreigner”, Belozerskaya “Tipter-Ledger” va P.Karpini “Su”. Ular buni “moʻgʻul” deb izohlaganlar. Bulardan tashqari, “tatar” nomi va uning maʼnosi haqida koʻplab nazariyalar mavjud[1].

Bugungi kunda Tataristonda bu nom haqida munozaralar davom etmoqda. 1990-yillar boshida Sovet Rossiyasi parchalanganidan soʻng Tataristonda bir guruh ziyolilar yangi respublika nomi Bolgariya boʻlishini istashdi. Biroq, bu fikrga dunyoda ikkita bolgar boʻlishi mumkin emas, deb qarshi chiqdi.

“Tatar” nomi “tat” va “ar” (er) soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan. “Tat” soʻzi chet ellik maʼnosini bildiruvchi “yat” soʻzidan kelib chiqqan. U tarix davomida “yat – dat – tat” oʻzgarishidan oʻtgan. Ikkinchi “ar” soʻzi “er, shaxs” degan maʼnoni anglatadi. Shuning uchun tatarcha Tat-ar (er) Yat-ar (er) “begona odam, yot er, begona joy” degan maʼnoni anglatadi[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Oʻrxun bitiklari – Ushbu yozma yodgorliklarda “Otuz Tatar” va “Toʻquz Tatar” nomlari uchraydi. Ushbu manbalar qadimgi turkiy qabilalarning mavjudligini tasdiqlaydi va ularning etnik tarkibini aniqlashda muhim rol oʻynaydi. Rashididdin Fazlulloh Hamadoniyning “Jome ut-tavorix” asari yirik asar boʻlib, moʻgʻullarning tarixi va turkiy qabilalar haqida batafsil maʼlumot beradi. U tatarlarni alohida qabila sifatida koʻrsatadi, lekin ularning tilini moʻgʻulcha deb qayd etgani bahsli fikr. Dada Qoʻrqut qissalari – Ushbu turkiy xalq ogʻzaki ijodining yodgorliklarida ham tatar qabilalari eslatilgan. Bu asar turkiy xalqlarning madaniy va tarixiy yodgorliklarini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega. Bu manbalar qadimgi turkiy va moʻgʻul xalqlarining shakllanishi va etnik tarkibiga oid muhim dalillarni beradi. Biroq, ular asosan ogʻzaki anʼanalarga asoslangan boʻlib, aniq tarixiy xronologiyani belgilash qiyin.

MUHOKAMA. “Tatar” nomining maʼnosi va qoʻllanilishi tarixiy jarayonlar bilan chambarchas bogʻliq. Dastlab moʻgʻul tilida ishlatilgan bu nom keyinchalik turkiy xalqlarga nisbatan qoʻllanila boshlangan. Rus tarixiy manbalarida koʻplab musulmon-turk xalqlari tatar sifatida tasniflangan. XX asrda esa Tatariston ziyolilari bu nom oʻrniga “Bolgariya” nomini taklif qilgan, ammo bu qarama-qarshi fikrlarga sabab boʻlgan. Lingvistik tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, “Tat” soʻzi “begona” yoki “chet ellik” degan maʼnoni anglatga, “ar” qoʻshimchasi

“erkak” yoki “odam” ma’nosini bildiradi, bu esa “tatar” nomining turli xil izohlarini paydo qiladi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, “tatar” nomi dastlab mo’g’ul va turkiy tillarda ishlatilgan va turli xalqlarga nisbatan qo’llanilgan. Xitoy manbalarida tatarlarga oid uchta asosiy guruh – Oq Tatarlar, Qora Tatarlar va Yovvoyi Tatarlar ajratilgan. Rashiddinning yozishicha, mo’g’ullar va tatarlar o’rtasida yillar davomida kurash kechgan bo’lib, Chingizxon tatarlarga qarshi katta yurishlar uyushtirgan. Bundan tashqari, tadqiqot shuni ko’rsatadiki, “tatar” nomi Oltin O’rda, Qrim va Qozon xonliklari davrida keng qo’llanilgan.

XULOSA. “Tatar” nomining tarixiy taraqqiyoti uning etnik va lingvistik o’zgarishlarga bog’liq ekanligini ko’rsatadi. Ilk bor turkiy va mo’g’ul xalqlari tomonidan qo’llangan bu nom keyinchalik Yevropa va rus tarixiy adabiyotlarida ham keng ishlatilgan. Hozirgi kunda “tatar” nomi Rossiya, Markaziy Osiyo va boshqa hududlarda saqlanib qolgan bo’lib, uning tarixiy ildizlarini o’rganish etnik identifikatsiya jarayonlarini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Mustafa Kalkan. Tatar adi va anlami. 2023, p.11.
2. Ahmet Buran, Ercan Aklaya, Çağdaş Türk Delçeleri, Elazığ, 1999, p. 211.
3. Mo’g’ullarning maxfiy tarixi (Ahmet Temir tarjimai), Anqara 1948, bet. 275-276.
4. Rashiduddin Fazlulloh-i Hamadoniy, Cami’u’t-tevarih, Moskva 1965, s. 159-204.
5. Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur, (çev. M.Reşat Uzmen), İstanbul, 1999, s.439.
6. A.A. Suharev. Kazanskıe Tatarı. S. Petersburg, 1904, s. 22-23.
7. D.E. Yermeyev. K Semantike Tyurkskoy Etnonimii. Moskva, 1970, s.134,135.
8. E. Kerimullin. Tatarlar. Kazan, 1991, s. 18.
9. A.A. Halikov. Kto Mı Bulgari ili Tatarı? (Biz Kimmiz Bulgarmı Tatar mı?) Kazan, 1992, s.24.
10. A.A. Halikov, Kto Mı Bulgari ili Tatarı? (Biz Kimmiz Bulgarmı Tatar mı?) Kazan, 1992, s.26.
11. E. Kerimullin. Tatarlar. Kazan, 1991, s. 17.
12. A.A. Halikov. Kto Mı Bulgari ili Tatarı? (Biz Kimmiz Bulgarmı Tatar mı?) Kazan, 1992, s.24.

